

переорієнтації номінацій, актуалізації і пасивізації лексико-семантичних засобів та ін. Перманентне спостереження за стилістичною транспозицією лексичних одиниць у мовній практиці соціуму сприятиме адекватному відображенню стилістичного статусу лексем у кодифікаційних працях.

Умовні скорочення:

1. РУС-68 – Російсько-український словник. – Т. 1-3. – К.: Видавництво АН УРСР, 1968.
2. СІС-85 – Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с.
3. СІС-2000-МШ – Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапуца. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.
4. СІС-2000-П – Словник іншомовних слів / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
5. СУМ – Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1-11. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
6. УРС – Українсько-російський словник / Гол. ред. І. М. Кириченко. – Т. 1-6. – К., 1953–1963.

Використана література:

1. *Струганець Л.* Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
2. *Тараненко О. О.* Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 170 с.
3. *Хруцька Н. В.* Динаміка стилістичної маркованості лексики російської мови (на матеріалі російської лексикографії 50-х – 80-х років ХХ сторіччя): Автореф. дис... канд. філол. наук / Нац. педаг. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 20 с.

On the material of dictionaries process of stylistic transposition of lexical units of the Ukrainian literary language is analyzed in the article. Different types of stylistic changes: neutralization of stylistically marked lexical unit, development of connotative coloring of lexical unit and redistribution between various groups of stylistically coloring vocabulary – are traced.

Key words: stylistic transposition, stylistic status, stylistic neutralization of vocabulary, terminologization, determinologization, register of codification.

Пикалюк Р. В.

МІЖРІВНЕВА СИСТЕМНА КОРЕЛЯЦІЯ ЯК СИНЕРГІЙНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ТЕКСТОВОЇ МОДАЛЬНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ І. БАГРЯНОГО)

У статті досліджуються механізми формування текстової модальності з позицій синергетичної методології, розглядаються процеси її формування на різних ієрархічних рівнях, їх взаємодія та взаємозумовленість.

Ключові слова: модальність, деонтична модальність, епістемічна модальність, алетична модальність, аксіологічна модальність, синергетична парадигма, нерівноважність, структура-атрактор, флуктуація.

Протягом останніх десятиліть у мовознавстві спостерігається перехід від лінгвоцентричної до антропоцентричної парадигми досліджень. У зв'язку з цим нових шляхів вирішення набувають найбільш гострі проблеми з різних галузей лінгвістичної

науки, а питання, які знайшли ґрунтовне висвітлення в рамках лінгвоцентричних досліджень, набувають нової актуальності. Одним із таких питань у мовознавстві є питання про мовний статус категорії модальності.

Зазначена проблема досліджується у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві протягом кількох десятиліть, вона висвітлена в працях В. Виноградова, Г. Колшанського, В. Панфілова, О. Бондарка, Ю. Степанова, І. Вихованця, А. Загнітка та ін. У сучасному мовознавстві традиційним є визначення модальності як “функціонально-семантичної категорії, що виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб’єктивну оцінку висловлюваного” [5, 367]. Останнім часом спостерігається тенденція до розгляду модальності в дискурсивних дослідженнях (праці І. Гальперіна, В. Брицина, В. Руднева, І. Смуцинської, З. Тураєвої та ін.). У зв’язку з цим дискусійним є питання про співвідношення модальності висловлення і модальності тексту, а також про природу (ментальну, логічну, власне мовну тощо) зазначеної категорії.

Один із шляхів розв’язання цього питання вбачаємо в застосуванні синергетичної парадигми наукових досліджень для вивчення текстової модальності. Синергетика надає методологічну основу для повноцінного вивчення й опису будь-яких видів систем незалежно від їхньої природи і ступеня складності. Синергетична парадигма розглядає насамперед аспекти самоорганізації, еволюції систем.

Метою нашого дослідження є встановлення механізмів взаємодії фразової й текстової модальності в процесі формування модальної сфери прозових художніх творів І. Багряного.

У лінгвістичній синергетиці текст розглядається як “функціональна (процесуальна) система, а не статична ієрархія смислів” [2, 30]. При цьому процесуальність системи тексту не видається можливою без участі суб’єкта, в цьому разі – автора. Такий підхід має значний евристичний потенціал при дослідженні мовних явищ, які мають ментальну природу, в тому числі й категорії модальності, оскільки в цьому разі ми маємо справу з процесом вербалізації авторської ментальної сфери. Про безпосередній зв’язок модальності з ментальною сферою автора говорить, зокрема, О. Семенець: “...модальності людського мислення і почування виступають інтегративним чинником мовленнєвої діяльності людини. Даючи можливість досліджувати детермінацію мовних явищ з боку ментальної сфери суб’єкта, ця категорія може слугувати в ролі базової в системі поетичного ідіолекту. Специфікою реалізації епістемічної, алетичної, аксіологічної, деонтичної та інших модальностей визначаються стильові пріоритети в творчості письменника [4, 7]. Так, провідною в модальній сфері художньої прози І. Багряного є деонтична модальність, що виявляється в яскраво вираженій соціальній заангажованості його творів. Несприйняття, викриття радянського тоталітарного устрою стає ідейною домінантою творчості І. Багряного. Соціально значущі ідеї, компоненти змістової структури твору корелюють з образним, естетичним та іншими складниками системи. Наявність виразної комунікативної мети дозволяє розглядати змістову систему художнього твору як систему з механізмами керування, які функціонують поряд із механізмами самоорганізації та не суперечать їм.

Синергетичне розуміння процесів керування системою полягає не в нав’язуванні системі певного шляху еволюції, а у виборі найоптимальнішого для реалізації поставленої мети шляху розвитку. Таку думку висловлюють, зокрема, О. М. Князева та С. П. Курдюмов: “Сутність нового підходу до керування полягає в тому, що він

орієнтований не на зовнішнє, а на внутрішнє, на те, що іманентно властиве самому середовищу. Інакше кажучи, він орієнтований не на бажання, наміри, проекти суб'єкта <...> діяльності, а на власні закони еволюції та самоорганізації складної системи. <...> При цьому головне – не сила (величина, інтенсивність, продовжуваність, всеосяжність тощо) впливу, а його злагодженість із власними тенденціями самоструктурування нелінійного середовища, тобто правильна топологія (просторова і часова симетрія) цього впливу. Наприклад, для природних систем важлива не величина енергетичного впливу, а належна форма просторового розподілу енергії, так би мовити “архітектура” енергетичного впливу” [3, 106-107].

Таким чином, модальність можна розглядати у двоєдиній сутності: як категорію, яка виражає ментальну сферу автора і реалізується в тексті за допомогою як логічних, так і власне мовних або текстових засобів.

На рівні окремого художнього твору процеси репрезентації ментальної сфери автора корелюють із процесами самоорганізації модальної сфери твору, які спираються на іманентні властивості художнього тексту. Самоорганізація модальної сфери відбувається за участю багатьох чинників, як власне мовних і текстових, так і екстралінгвальних.

У дослідженнях категорії модальності принциповим є питання про коло ієрархічних рівнів, на яких може реалізовуватись модальність. Традиційно в лінгвістиці розглядаються засоби вираження модальності на мовних рівнях – синтаксичному, морфологічному, лексичному, інтонаційному. Однак дослідження модальності на рівні тексту ставлять питання про доцільність аналізу будь-якої модально маркованої одиниці лише в контексті – ширшому або вужчому. Такий підхід відповідає загальносинергетичному принципу пріоритету цілісності, згідно з яким перебіг еволюційних процесів на будь-якому ієрархічному рівні визначається системою в цілому.

Крім того, в процесі формування модальної сфери тексту беруть участь не лише мовні ієрархічні рівні. Зокрема, в художньому творі важливу роль у формуванні модальності відіграє композиційна структура. Між усіма ієрархічними рівнями відбуваються обмінні та кореляційні процеси, які певною мірою характеризують стан системи на тому чи іншому етапі її еволюції.

Специфіка формування модальної сфери художньої прози І. Багряного значною мірою спирається на жанрову специфіку роману та повісті, які є провідними жанрами творчості письменника. Наявність великої кількості дійових осіб і сюжетних ліній спричиняє полімодальність твору. Вираження авторської модальності при цьому може відбуватися експліцитно (в авторських публіцистичних відступах) та імпліцитно (за допомогою кореляції модальностей дійових осіб, особливості організації концептуальної сфери твору тощо).

Синергетичні системи характеризуються певним різноманіттям елементів на нижчих ієрархічних рівнях, що забезпечує нерівноважність у системі і тим самим виступає джерелом її саморозвитку. У формуванні модальної сфери художнього твору беруть участь усі модальності, при цьому домінування однієї з них виявляється не через кількісне переважання різнорівневих елементів у тексті, а через взаємодію з іншими модальностями. Така взаємодія в художньому тексті репрезентується у вигляді синкретичних структур, у яких реалізується одразу кілька модальних значень. Так, деонтична модальність (тобто модальність, пов'язана з логічним поняттям норми) у художніх творах І. Багряного виявляє тісний взаємозв'язок з аксіологічною модальністю

(тобто модальністю, яка виражає авторську оцінку повідомлюваних подій), оскільки деонтичні оператори “обов’язково”, “дозволено”, “заборонено” безпосередньо пов’язані з авторською оцінкою повідомлюваного. Окрім цього, деонтична модальність у творчості І. Багрянного виявляє тісний зв’язок з епістемічною модальністю (модальністю, яка визначає власне знання, тобто обґрунтовані й доведені твердження, які прагнуть до самодостовірності). Такий синтез кількох модальних компонентів спричинений складною синкретичною комунікативною метою творів І. Багрянного: дати оцінку ленінсько-сталінському радянському режиму через правдиве й точне зображення реалій епохи.

Різноманіття елементів системи впорядковується за допомогою структур-атракторів. “Під атрактором у синергетиці розуміють відносно стійкий стан системи, який ніби притягує (лат. *attrahere* – притягувати) до себе всю множину траєкторій її розвитку, незалежно від початкових умов” [4, 20] . Перебування під дією структури-атрактора становить найбільш стабільний стан системи.

На мікрорівні художнього тексту структурою-атрактором для різнорівневих модально маркованих мовних одиниць може служити певний сюжетний елемент твору. Так, в уривку: *Мати раптом заплакала, жмакаючи телеграму. І мала Галя. замість радіти, стояла і мерехтіла сльозами з широко відкритих очей.*

– <...> Чи чули ви батьківську волю, діти?!

Моряк : “Кажіть, мамо!”

– Останні слова перед тим, як умирати?..

Пілот: “Кажіть, мамо!”

Микола: “Так, мамо, кажіть...”

– Щоб ви – сини його вірні, старого Чумака, старого коваля діти рідні – міцно купи трималися та й найменшого брата рятували. Щоб рятували, щоб його спасали... Бо не знатимуть кості батьківські спокою і на тому світі<...>

Ось так злетілися сини-соколи, Чумака старого діти, на клич батьків. Запізналися, та шлях був далекий. Одначе жоден не переступив волю батьківську. Так, наче визбирало їх материнське серце по світах, по загетях, та й звело до купи. А найдивніше з тим найменшим, що ні вісток не мав, нічого не знав, а прилетів додому так, наче серцем вчув (І. Багрянний, 9-11) ” модальна рамка формується за допомогою одразу декількох модальних компонентів: деонтичного (деонтична дескриптивна структура на зразок “хтось виконує чинсь волю”), епістемічного (експліцитно виражений оператор *не знає*), аксіологічного (модально відмічене порівняння *сини-соколи*). Провідну роль у мікроконтексті відіграє деонтична модальність, а всі інші модально марковані елементи підсилюють її. Це спричиняється синхронізацією процесу формування модальної сфери з процесом розгортання сюжету твору (епізод поховання старого Чумака і приїзду синів), причому спостерігається їхнє взаємопідсилення і взаємне структурування.

В інших випадках різновекторно спрямовані модально марковані мовні одиниці набувають певної уніфікації внаслідок логічного структурування мікроконтексту. Такі випадки характерні для авторських публіцистичних відступів у художньому тексті: “Хіба це не мрія? Та двадцять восьмеро людей, звалених ось на брудній мокрій підлозі, реальне заперечення тієї “мрії”, як факту нереального, неможливого. Навіть проклята камера самотнього ув’язнення видавалась фантазією. Того не могло бути! Було ось так, як є. А це ось свідки. Вони, далєбі, й вирости тут, і посивіли, така на них печать втоми і безнадії” (І. Багрянний, 73). Дія модально маркованих елементів позитивної аксіології

(лексема *мрія*) нейтралізується за допомогою алетичного оператора “неможливо” і модальна рамка мікроконтексту в цілому перебуває під впливом негативної аксіології (модально відмічені лексеми *втома, безнадія, проклята*) й імпліцитно вираженого деонтичного оператора “заборонено”, який зумовлюється контекстуально (зображення нелюдських умов утримання ув’язнених включає в себе імпліцитно виражений деонтичний оператор “заборонено”).

Різноманіття модально маркованих елементів на нижчих ієрархічних рівнях системи спричиняє певні випадкові відхилення від траєкторії еволюції (флуктуації). У формуванні модальної сфери художнього тексту це виявляється насамперед у випадках, коли модально маркований елемент, який не несе значного смислового навантаження, спричиняє подальше розгортання в мікроконтексті. Так, у романі “Сад Гетсиманський” в епізоді розповіді тюремної історії про Аслана у формуванні модальної рамки контексту провідну роль відіграють деонтична та аксіологічна модальності, домінування яких визначається ситуативно, оскільки епізод представляє вигадану історію, в якій засуджуються засоби дізнання і ведення слідства працівниками НКВС у в’язниці. Однак відносна самостійність епізоду у структурі роману, послаблення зв’язків із сюжетними лініями спричиняє процеси розгортання модально маркованих елементів на мікрорівні:

...І от покликав того дурного Аслана товариш слідчий та й каже:

– Під твої сволоч, усіх вірмен завербував. Що ти на це скажеш?

Аслан мнеться. Сказати “правда” – зле. Сказати “неправда” – також зле. А знає, що під “такі да” всіх завербував по списку, який йому дав слідчий, всіх підписав та ще й благословив – “належать до контрреволюційної, терористичної, диверсійної, шпигунської, воєнно-повстанської організації”. Але сказати це – по-перше, від Бога гріх і страшно, а по-друге, за свою шкуру знов-таки страшно, а по-третє слідчого страшно, бо він тоді почне бити, щоб признався за себе й всіх інших... А що признаєшся, коли під за всіх “признався”?<...>

Думає, думає Аслан і нічого не може придумати. А слідчий напосідає, бо йому треба знати, чи належав Аслан до контрреволюційної організації і що робив<...>

Ні, не знає Аслан, що саме він робив і що взагалі мусив робити пунтній контрреволюціонер. Тоді слідчий лупить Аслана щосили по карку, добре лупить, і відправляє до камери.

– Йди й подумай.

Аслан думає. В камері. Ні, він не думає, він плаче, а товариші – веселі його земляки, одчайдушні штукарі й “контрреволюціонери” з ласки Божої – за нього думають, вони його повчають, рятуючи, що має робити затятий “враг народа”, отже, що має робити Аслан, щоби слідчий його не дуже бив уже” (І. Багрянний, 91-93). У наведеному уривку на фоні негативної аксіології ми бачимо розгортання мотиву скоєння чи не скоєння героєм злочину, який виражається за допомогою кореляції онтологічних операторів “дійсне” і “неможливе”, а також підсилюється епістемічним оператором “невідоме”.

Флуктуаційні відхилення на мікрорівні порушують рівновагу, стабільність у системі і тим самим виступають чинником її подальшого саморозвитку. Про це говорить, зокрема, І. Герман: “... такі відхилення можуть посилюватись і приводити стійку структуру до нестабільного, нестійкого стану. Якби системи були строго іманентними, то випадкових відхилень не виникало б і системи залишалися б якщо не константними, то стабільними. Нестабільність систем призводить до їх нового динамічного режиму стабілізації,

зменшення ентропії, тобто до самоорганізації – зміни системи” [2, 53]. Водночас яскраво виражена комунікативна мета в романі І. Багряного “Сад Гетсиманський” нейтралізує дію флуктуаційних відхилень на нижчих рівнях ієрархії, тому найвиразніше вони простежуються в позасюжетних елементах твору – в авторських публіцистичних відступах, в мовленні дійових осіб тощо. За таких умов флуктуаційні відхилення в системі не спричиняють деструктивного впливу на макрорівні, їхня дія виявляється в зміні мотивів, переміщенні фокусу оповіді тощо. У формуванні модальної сфери художнього тексту такі зміни спричиняють зміни в процесах кореляції між експліцитними та імпліцитними засобами вираження.

Отже, можемо стверджувати, що формування модальності художнього тексту має ознаки процесуальності й підпорядковується загальносинергетичним закономірностям самоорганізації складних систем. У процесі формування модальної сфери художнього твору беруть участь одиниці різних ієрархічних рівнів, при цьому детермінація процесів на мікро- та макрорівні може мати різну спрямованість: з одного боку, модальна спрямованість на макрорівні може підпорядковувати модальні значення на нижчих ієрархічних рівнях; з другого – флуктуаційні процеси на мікрорівні здатні впливати на перебіг процесів формування модальності тексту. При цьому особливості процесів формування модальної сфери художнього твору багато в чому визначаються іманентними властивостями самого тексту. Визначення особливостей формування модальності в різних видах текстів становить подальшу перспективу досліджень.

Використана література:

1. Багряний І. Сад Гетсиманський. – К.: Наукова думка, 2005. – 548 с.
2. Герман И. А. Лингвосинергетика: Монография. – Барнаул: Изд-во Алтайской академии экономики и права, 2000. – 168 с.
3. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М.: Наука, 1994. – 236 с.
4. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 236 с.
5. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

The mechanism of forming the textual modality is examined in the article from the position of the synergetic methodology, the process of its forming on different hierarchical levels; their cooperation and interference are explored.

Key words: modality, deontical modality, epistemic modality, aletic modality, axiological modality, synergetic paradigm, nonequilibrium, attractive structure, fluctuation.

Сюта Г. М.

ПАРОНІМІЧНА АТРАКЦІЯ В ІДЮСТИЛЬОВІЙ СИСТЕМІ ЕММИ АНДІЄВСЬКОЇ

У статті розглянуто лінгвостилістичні параметри звукосмислової організації мови поетичних творів Емми Андієвської. Паронімічна атракція (семантичне зближення на ґрунті фонетичної подібності) кваліфікується як визначальна характеристика індивідуального стилю авторки. Вказано на основні способи паронімічного оформлення поетичного вислову.